

The Impact of the Policies of the Hashemi, Khatami, and Ahmadinejad Governments on Economic Development in Iran

Sajjad Saeidi ¹, Seyed Abdolamir Nabavi ^{2✉}, Ali Morshedizad ³

1. Department of Political Science, South Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. E-mail: sajjad.saeidi@iau.ir
2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Regional Studies, University of Tehran and Visiting Professor, Department of Political Science, South Tehran Azad University, Tehran, Iran. E-mail: s.a.nabavi@ut.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Political Science, Shahed University, and Visiting Professor, Department of Political Science, South Tehran Azad University, Tehran, Iran. E-mail: morshedizad@shahed.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 23 Aug 2025

Received in revised form: 03 Jan 2025

Accepted: 05 Jan 2025

Published online: 14 Mar 2026

Keywords:

Economic policies,
economic development,
government,
Islamic Republic of Iran.

ABSTRACT

In contemporary times, the state continues to be regarded as one of the most influential actors in the economic sphere, capable of accelerating or decelerating the process of national development. Following the victory of the Islamic Revolution in Iran, economic policymaking has remained one of the central concerns of successive governments. Successive administrations have consistently sought to reform, restructure, and adapt Iran's economic system to align it with the global economy. The present study aimed to examine the impact of governmental policies on Iran's economic development during the period 1989–2013 (1368–1392 in the Iranian calendar). Specifically, it seeks to address the question of how state policies during this timeframe influenced the trajectory of Iran's economic development. Utilizing a documentary research method, the study argues that the three administrations of Reconstruction, Reform, and Justice-Oriented governments each pursued economic reform agendas. However, despite their efforts, none succeeded in achieving sustainable economic stabilization. Over time, their policies contributed to shifts in Iran's class structure and facilitated the growth of the urban poor. The Reconstruction Government promoted economic liberalization as the path toward reform and transformation; the Reform Government, emphasizing political development and détente, sought broader engagement with the international community; and the Justice-Oriented Government, which defined itself in opposition to the economic policies of its predecessors, endeavored to advance both justice and economic development.

Cite this article: Saeidi, S., Nabavi, S. A., & Morshedizad, A. (2026). The Impact of the Policies of the Hashemi, Khatami, and Ahmadinejad Governments on Economic Development in Iran. *International Political Economy Studies*, 8 (2), 229-248. <http://doi.org/10.22126/ipes.2026.12678.1764> (in Persian).



© The Author(s).

DOI: <http://doi.org/10.22126/ipes.2026.12678.1764>

Publisher: Razi University

1. Introduction

Today, government policies constitute a fundamental component of national economic development. As the most influential actor in the economy, the state can either accelerate or impede societal progress toward development. Following the victory of the Islamic Revolution and the onset of Hashemi Rafsanjani's development-oriented government, Iran embarked on an accelerated path of reconstruction and development to repair the damages inflicted by the Iran–Iraq War. This developmental trajectory was continued during the administrations of the Reformist and Justice-oriented governments.

The present study seeks to examine and critically assess the economic policies of successive Iranian governments. The central research question is: *What has been the impact of government policies on the economic development of the Islamic Republic of Iran between 1989 and 2013?*

The Construction Government (1989–1997), adopting a liberal economic orientation, pursued structural adjustment and economic liberalization, which exacerbated socioeconomic stratification. The Reform Government (1997–2005), continuing the liberal trajectory of its predecessor, further widened the wealth gap between the affluent and the poor by liberalizing foreign exchange rates. The Justice-Oriented Government (2005–2013), which entered the political arena by critiquing the economic policies of the preceding administrations, initially managed to control inflation but ultimately failed to establish the intended social justice. This government's economic pressures also deepened class divisions and altered the structure of social strata, similar to its predecessors.

2. Definitions and Theoretical Foundations

2.1 Economic Development

According to the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), development is a process that fosters growth, progress, and positive transformations in physical, economic, environmental, social, and demographic dimensions without compromising environmental resources. Unlike mere growth, development incorporates both quantitative and qualitative improvements (Taghavi, 2023). Summarizing definitions of economic development, Naraqi (2015, pp. 120–122) states that: *"Economic development is a continuous process of improving the economic welfare of a society, resulting from transformation in its socio-political, economic, scientific, and cultural foundations, and achieving the goals of economic modernization."*

2.2 Developmental State Theory

A central axis in analyzing national economic development is examining the role of the state in growth and industrialization processes. Various theoretical perspectives have emerged, each emphasizing different levels and modes of state intervention. The Developmental State Theory, introduced by Chalmers Johnson (1982), argued that the state does not merely act as a regulator or facilitator but as a principal actor in determining industrial priorities, allocating capital, and supporting strategic industries.

2.3 Keynesian Theory

John Maynard Keynes, one of the most influential economists of the twentieth century, established Keynesian economics with his seminal work *The General Theory of Employment, Interest, and Money* (1936). Keynesian theory emerged as a response to the Great Depression of the 1930s, when capitalist economies faced severe recession, mass unemployment, and falling aggregate demand — conditions that classical economic theories failed to address (Skidelsky, 2009). Keynes challenged the classical assumption that markets naturally adjust to full employment in the long term, arguing that economies

could remain in equilibrium with high unemployment because market forces alone cannot guarantee full employment.

2.4 Research Objective

This study critically examines the economic policies of the Construction, Reform, and Justice-oriented governments in Iran, focusing on major macroeconomic policy dimensions, including structural adjustment, privatization and economic liberalization, exchange rate policy, targeted subsidy policy, monetary and banking policy, and economic redistribution.

3. Research Methodology

This research adopts a qualitative, descriptive–analytical approach. Data were collected through library-based documentary research from credible academic sources to extract relevant policy indicators and theoretical frameworks.

3.1 Major Economic Policies of Hashemi Rafsanjani's Government

The core of Rafsanjani's policy agenda centered on “construction” and “adjustment” as key pillars. Supportive programs were designed to mitigate the burdens of economic restructuring on vulnerable groups. The strategic priorities included: sustainable growth and development, economic stabilization and adjustment, program-based economic policies, reduction of state size, economic liberalization, enhancing competition, promoting exports, unifying exchange rates, and attracting foreign investment and technology transfer (Center for the Documents of Ayatollah Hashemi Rafsanjani).

Key policies discussed in this research include structural adjustment, privatization and economic liberalization, exchange rate policy, and banking reforms.

3.2 Major Economic Policies of the Reform Government

The economic program during the Reform era focused on structural reforms, fiscal and tax system reform, unification of exchange rates, enactment of foreign investment legislation (leading to \$10.4 billion in foreign direct investment), establishment of private banks and insurance institutions, consolidation of tariffs, creation of an oil revenue stabilization fund, and development of the South Pars gas field (Motevaki, 2006, p. 346).

This research examines structural adjustment, privatization and economic liberalization, exchange rate policy, and banking reforms during this period.

3.3 Major Economic Policies of the Justice-Oriented Government

In 2005, Mahmoud Ahmadinejad won the presidency with a promise to transform Iran's economic approach, criticizing the theoretical foundations of preceding governments and accusing them of neglecting equitable regional development and economic justice (Parliamentary Commission on Budget and Planning, 2010).

A major economic initiative was the “Targeted Subsidy Reform” program, passed by parliament in March 2010 and implemented in winter 2011, aiming to eliminate subsidies and reallocate resources more effectively (Sarzaim, 2016, pp. 288–289). This research reviews policies related to structural adjustment, privatization and economic liberalization, exchange rate policy, banking reforms, and targeted subsidies.

4. Conclusion

Iran's economic system, like that of many nations, is directly influenced by political decisions and orientations. Liquidity levels and investment volumes are determined within the framework of policy orientations adopted by political institutions. Since the Islamic Revolution, the interplay between politics and economics has been intrinsic to Iran's developmental trajectory. The Construction, Reform, and Justice-oriented governments, each with distinct political outlooks, sought to redefine the economic orientation of the

state.

Despite their differing approaches, these governments were unable to achieve sustainable improvements in living standards for the Iranian population. Structural adjustment policies, exchange rate unification, subsidy reforms, and other macroeconomic measures often exacerbated socioeconomic inequalities, reduced purchasing power, and deepened class divides. Ultimately, these policies facilitated transformations in Iran's social structure, contributing to the emergence of a wealthy capitalist class, a new urban middle class, and an expanded urban poor stratum.



تأثیر سیاست‌های دولت هاشمی، خاتمی و احمدی‌نژاد بر توسعه اقتصادی در ایران

۱۳۶۸ تا ۱۳۹۲

سجاد سعیدی^۱ | سید عبدالامیر نبوی^۲ | علی مرشدی‌زاد^۳

۱. گروه علوم سیاسی، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: sajjad.saedi@iau.ir

۲. نویسنده مسئول، دانشیار گروه مطالعات منطقه‌ای دانشگاه تهران و استاد مدعو گروه علوم سیاسی، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: s.a.nabavi@ut.ac.ir

۳. دانشیار گروه علوم سیاسی دانشگاه شاهد و استاد مدعو گروه علوم سیاسی، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: morshedizad@shahed.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۶/۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۰/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۲/۲۳

کلیدواژه‌ها:

سیاست‌های اقتصادی،

توسعه اقتصادی،

دولت،

جمهوری اسلامی ایران.

امروزه دولت همچنان به‌عنوان یکی از مهم‌ترین بازیگران عرصه اقتصاد محسوب می‌شود که می‌تواند روند توسعه جوامع را با سرعت کم یا زیاد پیش ببرد. پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، یکی از موضوعات اساسی و در دست اقدام دولت‌ها، سیاست‌گذاری در عرصه اقتصاد بوده است و دولت‌ها پیوسته به دنبال اصلاح، تغییر ساختار و ماهیت اقتصادی ایران و متناسب‌سازی آن با اقتصاد بین‌الملل بوده‌اند. مقاله حاضر، با هدف بررسی تأثیرات سیاست‌های دولتی در توسعه اقتصادی ایران طی سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۳۹۲، به دنبال پاسخ به این پرسش است که سیاست‌های دولتی در بازه زمانی یادشده چه تأثیراتی بر توسعه اقتصادی ایران داشته است؟ این پژوهش که داده‌هایش به روش اسنادی گردآوری شده، مدعی است که طی این سال‌ها دولت‌های سازندگی، اصلاحات و عدالت‌محور همگی درصدد اصلاح اقتصاد ایران برآمده‌اند، هرچند نتوانستند روندهای اقتصادی کشور را سامان دهند و به تدریج زمینه برای تحولاتی در جامعه ایران و رشد طبقه فقیر شهری تسهیل شده است. دولت سازندگی با شعار آزادسازی اقتصادی مسیر اصلاح و تحول را در پیش گرفت؛ دولت اصلاحات با شعار تنش‌زدایی و توسعه سیاسی به دنبال تعامل با بیشتر با جهان بود و دولت عدالت‌محور که سیاست خود را در نقد سیاست‌های اقتصادی دو دولت قبل قرار داده بود، کوشید در مسیر عدالت و توسعه اقتصادی به‌پیش رود.

استناد: سعیدی، سجاد؛ نبوی، سید عبدالامیر؛ مرشدی‌زاد، علی (۱۴۰۴). تأثیر سیاست‌های دولت هاشمی، خاتمی و احمدی‌نژاد بر توسعه اقتصادی در ایران ۱۳۶۸ تا ۱۳۹۲. *مطالعات اقتصاد سیاسی بین‌الملل*، ۸ (۲)، ۲۳۹-۲۴۸. <http://doi.org/10.22126/ipes.2026.12678.1764>

ناشر: دانشگاه رازی

© نویسندگان

DOI: <http://doi.org/10.22126/ipes.2026.12678.1764>



مقدمه

امروزه سیاست‌های دولت، یکی از مؤلفه‌های مهم در توسعه اقتصادی کشورها است؛ دولت به‌عنوان تأثیرگذارترین بازیگر در اقتصاد، می‌تواند روند حرکت جوامع را با توقف یا با سرعت بسیار زیادی در مسیر توسعه به‌پیش برد. دولت‌های رفاه یکی از وظایف اصلی خود را ساختن اقتصاد برابر، برای همه افراد جامعه می‌دانند؛ حتی امروزه توسعه اجتماعی نیز بر شاخصه‌های مهم اقتصادی تأکید دارد. در ایران نیز پیشرفت و توسعه یکی از مسائل مهم و مورد توجه جامعه بوده است. پس از پیروزی انقلاب اسلامی و شروع دولت توسعه‌گرای هاشمی رفسنجانی حرکت در مسیر توسعه و بازسازی خرابی‌های ناشی از جنگ تحمیلی با سرعت بسیار زیادی آغاز گردید و این امر در دولت‌های اصلاحات و عدالت‌محور نیز در پیش گرفته شد. در این پژوهش به دنبال بررسی و آسیب‌شناسی سیاست‌های دولت در عرصه اقتصاد ایران هستیم و پرسش اساسی را دنبال می‌کنیم که تأثیر سیاست‌های دولت در توسعه اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۳۹۲ چگونه بوده است؟ دولت‌سازندگی با رویکرد اقتصادی لیبرالی به دنبال تعدیل اقتصادی و آزادسازی اقتصاد بود که این رویکرد باعث به وجود آمدن شکاف طبقاتی در جامعه ایران گردید؛ دولت اصلاحات نیز در ادامه حرکت لیبرالی اقتصادی دولت قبل، با آزادسازی قیمت ارز بر مسیر شکاف طبقاتی ثروتمندان و فقیران افزود؛ دولت عدالت‌محور که با نقد رویکرد اقتصادی دو دولت قبل خود، پا به میدان گذاشت؛ در ابتدا توانست تورم جامعه را کنترل ولی در ادامه مسیر، نتوانست عدالت اجتماعی مد نظر قرار داده شده را برقرار نماید؛ در این دولت نیز، با فشار اقتصادی که به جامعه تحمیل نمود موجب افزایش شکاف طبقاتی و تغییر در ساختار طبقات اجتماعی همچون دو دولت قبل گردید.

پیشینه پژوهش

رحمانی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل سیاست‌های فقرزدایی و کاهش نابرابری درآمد در ایران» با روش اقتصادسنجی و محاسبه شاخص جینی، اثر سیاست‌های حمایتی دولت را بر کاهش نابرابری بررسی کرده و نشان می‌دهد رشد اقتصادی بدون سیاست‌های بازتوزیعی عادلانه، فقر را کاهش نداده بلکه موجب افزایش شکاف درآمدی شده است. این مقاله صرفاً بر سیاست‌های بازتوزیعی متمرکز است، در حالی که مقاله حاضر سایر سیاست‌های دولت را در توسعه اقتصادی بررسی می‌کند. احمدی و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «اثر سیاست‌های مالی دولت بر رشد اقتصادی ایران» که به روش ARDL انجام شده، به نقش هزینه‌های دولت در رشد اقتصادی پرداخته و معتقد است هزینه‌های عمرانی اثر مثبت دارد اما بر توزیع درآمد محدود است. مقاله حاضر ابعاد مختلف‌تری از سیاست‌های دولت (مالی، پولی، ارزی و...) را مد نظر دارد. جعفری (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «سیاست‌های توسعه و آمایش سرزمین در ایران» به روش تحلیل کیفی و آماری، برنامه‌های چهارم و پنجم توسعه بررسی شده و بیان می‌شود که عدم هماهنگی سیاست‌های اقتصادی با الزامات منطقه‌ای موجب تشدید نابرابری جغرافیایی شده است. مقاله حاضر اما سیاست‌های اقتصادی دولت‌ها در سطح کلان ملی را تحلیل می‌کند.

خسروی (۱۳۹۴) در مقاله «پیامدهای توزیعی سیاست تعدیل بر فقر و نابرابری» با استفاده از داده‌های خانوار و روش اقتصادسنجی، اثر سیاست‌های تعدیل در برنامه اول توسعه بر فقر و نابرابری بررسی شده است. تمرکز مقاله بر سیاست تعدیل است؛ مقاله حاضر علاوه بر تعدیل، سایر سیاست‌های اقتصادی دولت‌ها را نیز بررسی می‌کند.

عباسی (۱۳۹۳) در مقاله «شاخص فلاکت و سیاست پولی بانک مرکزی در ایران» با روش اقتصادسنجی، رابطه تورم و بیکاری در برنامه‌های توسعه اول تا چهارم تحلیل شده است. تمرکز مقاله صرفاً بر سیاست پولی است، در حالی که مقاله حاضر سایر سیاست‌های اقتصادی (خصوصی‌سازی، آزادسازی و...) را نیز دربر می‌گیرد.

حسینی (۱۳۹۲) در مقاله «سیاست‌های مالی تعدیلی و توزیع درآمد در ایران» با تحلیل سری زمانی، پیامدهای سیاست‌های مالی دهه ۱۳۷۰ بررسی شده و نشان داده که سیاست‌های انقباضی مالی فشار بر اقشار کم‌درآمد را افزایش داده است. مقاله حاضر علاوه بر سیاست‌های مالی، سایر سیاست‌ها را هم در توسعه اقتصادی بررسی می‌کند.

مهدوی (۱۳۹۱) در مقاله «نقش دولت و مجلس در تغییر سیاست‌های اقتصادی ایران» با رویکرد نهادی، به بررسی نقش عوامل سیاسی در ناکامی نسبی برنامه‌های توسعه پرداخته است. مقاله حاضر اما اثر مستقیم سیاست‌های دولت بر توسعه اقتصادی را تحلیل می‌کند.

میرزایی (۱۳۹۰) در مقاله «سیاست‌های تعدیل ساختاری در دولت سازندگی» با تحلیل اسناد و داده‌های کلان، سیاست‌های تعدیل دوره ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۶ بررسی شده است. مقاله حاضر علاوه بر سیاست‌های تعدیل، سایر سیاست‌های دولت‌های سازندگی، اصلاحات و عدالت‌محور را نیز تحلیل می‌کند.

نبوی و همکاران (۱۳۸۹) در مقاله «سیاست‌های اقتصادی و مشکلات اجتماعی در ایران» پیامدهای هدفمند کردن یارانه‌ها بررسی شده و نتیجه گرفته که این سیاست پیامدهای اجتماعی گسترده‌ای دارد. مقاله حاضر علاوه بر هدفمندی یارانه‌ها، سیاست‌های دیگر دولت‌ها را در توسعه اقتصادی بررسی می‌کند.

خضری (۱۳۸۰) در مقاله «تأثیر سیاست‌های اقتصادی دولت پس از انقلاب بر خانواده» با روش کتابخانه‌ای، اثر سیاست‌های اقتصادی بر ساختار خانواده تحلیل شده است. مقاله حاضر توسعه اقتصادی در ابعاد کلان اقتصادی - اجتماعی را مد نظر دارد، نه صرفاً خانواده.

جدول ۱. بررسی پیشینه مطالب مقاله و تفاوت با آن

سال	نویسنده	عنوان مقاله	روش تحقیق	محور اصلی	تفاوت با مقاله حاضر
۱۳۹۷	رحمانی	تحلیل سیاست‌های فقرزدایی و کاهش نابرابری درآمد	اقتصادسنجی (شاخص جینی)	اثر سیاست‌های حمایتی بر فقر و نابرابری	تمرکز صرف بر بازتوزیع؛ مقاله حاضر سیاست‌های متنوع دولت‌ها را بررسی می‌کند.
۱۳۹۵	احمدی و همکاران	اثر سیاست‌های مالی دولت بر رشد اقتصادی ایران	اقتصادسنجی (ARDL)	هزینه‌های دولت و رشد اقتصادی	محدود به سیاست مالی؛ مقاله حاضر سایر سیاست‌ها را هم پوشش می‌دهد.
۱۳۹۵	جعفری	سیاست‌های توسعه و آمایش سرزمین در ایران	تحلیل کیفی - آماری	توسعه منطقه‌ای و برنامه‌های چهارم و پنجم	محدود به آمایش سرزمین؛ مقاله حاضر سیاست‌های کلان ملی را بررسی می‌کند.
۱۳۹۴	خسروی	پیامدهای توزیعی سیاست تعدیل بر فقر و نابرابری	اقتصادسنجی (داده‌های خانوار)	سیاست تعدیل و شاخص‌های فقر	تمرکز صرف بر تعدیل؛ مقاله حاضر سایر سیاست‌ها را هم پوشش می‌دهد.
۱۳۹۳	عباسی	شاخص فلاکت و سیاست پولی بانک مرکزی	اقتصادسنجی	رابطه تورم و بیکاری	محدود به سیاست پولی؛ مقاله حاضر سایر سیاست‌های اقتصادی را بررسی می‌کند.
۱۳۹۲	حسینی	سیاست‌های مالی تعدیلی و توزیع درآمد	تحلیل سری زمانی	سیاست‌های مالی دهه ۱۳۷۰	محدود به مالی دهه ۷۰؛ مقاله حاضر سایر سیاست‌ها و دهه‌ها را پوشش می‌دهد.
۱۳۹۱	مهدوی	نقش دولت و مجلس در تغییر سیاست‌های اقتصادی	نهادی - موردی	نقش فشارهای سیاسی و نهادی	تمرکز بر عوامل سیاسی؛ مقاله حاضر سیاست‌های اقتصادی را مستقیماً بررسی می‌کند.
۱۳۹۰	میرزایی	سیاست‌های تعدیل ساختاری در دولت سازندگی	تحلیل اسناد و داده‌های کلان	سیاست‌های تعدیل در ۱۳۶۸-۱۳۷۶	محدود به دولت سازندگی؛ مقاله حاضر سه دولت را بررسی می‌کند.
۱۳۸۹	نبوی و همکاران	سیاست‌های اقتصادی و مشکلات اجتماعی	مرور منابع	آثار هدفمند کردن یارانه‌ها	محدود به هدفمندی؛ مقاله حاضر سیاست‌های متنوع دولت‌ها را پوشش می‌دهد.
۱۳۸۰	خضری	تأثیر سیاست‌های اقتصادی دولت پس از انقلاب بر خانواده	کتابخانه‌ای - تبیینی	اثر سیاست اقتصادی بر خانواده	تمرکز بر خانواده؛ مقاله حاضر توسعه اقتصادی را بررسی می‌کند.

روش پژوهش

مقاله حاضر، به لحاظ ماهیت کیفی و به لحاظ رویکرد توصیفی - تحلیلی است و داده‌ها با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده است و در نظر دارد شاخصه‌های خود را از منابع علمی معتبر استخراج نماید. پس از گردآوری اطلاعات، نوبت به

تحلیل آن‌ها می‌رسد که به روش ردیابی فرآیند صورت می‌گیرد. هدف تبیین نیز یافتن علل پدیده‌ها و هدف تحلیل یافتن پیش‌فرض‌ها و آثار و نتایج مترتب بر یک رأی است (حقیقت، ۱۳۹۴: ۷۵).

تعریف مفاهیم و مبانی نظری

توسعه اقتصادی

طبق تعریف سازمان همکاری و توسعه اقتصادی (OECD)، توسعه فرآیندی است که بدون آسیب رساندن به منابع محیطی موجب رشد، پیشرفت، تغییرات مثبت در مؤلفه‌های فیزیکی، اقتصادی، زیست‌محیطی، اجتماعی و جمعیتی می‌شود. به نوعی توسعه برخلاف رشد علاوه بر کمیت، کیفیت را هم در نظر می‌گیرد (تقوی، ۱۴۰۲). توسعه اقتصادی مستلزم تحولات ساختاری به گونه‌ای است که تولید کالاها و خدمات به صورت انبوه افزایش می‌یابد؛ اما نظریه پرداز دیگری به درآمد واقعی سرانه در بلندمدت توجه نموده و بیان می‌دارد: «توسعه اقتصادی عبارت است از فرآیندی که به موجب آن درآمد واقعی سرانه در یک کشور و در دوران طولی‌المدت افزایش یابد یا در تعریف دیگری هدف‌ها و غایات مطلوب نوین‌سازی مورد تأکید قرار گرفته است؛ توسعه اقتصادی عبارت است از دستیابی به تعدادی از هدف‌ها و غایات مطلوب نوین‌سازی از قبیل افزایش بازدهی تولید، ایجاد برابری‌های اقتصادی و اجتماعی، کسب دانش، فن و مهارت جدید، بهبود در وضع نهادها، وجهه نظرها و یا به طور منطقی دستیابی به یک سیستم موزون و هماهنگ از سیاست‌های مختلف که بتواند انبوه شرایط نامطلوب یک نظام اجتماعی را برطرف سازد. شاید بتوان به عنوان جمع‌بندی تعاریف توسعه اقتصادی، گفت که «توسعه اقتصادی عبارت است از رشد مداوم اقتصادی یک جامعه در بهبود وضعیت رفاهی افراد جامعه که ناشی از دگرگونی و تحول در بنیان‌های اقتصادی اجتماعی سیاسی علمی فرهنگی جامعه است و دستیابی به غایات مطلوب نوین‌سازی اقتصادی را فراهم می‌آورد» (نراقی، ۱۳۹۴: ۱۲۲-۱۲۰).

نظریه دولت توسعه‌گرا

یکی از محورهای اصلی در تحلیل توسعه اقتصادی کشورها، بررسی نقش دولت در فرایند رشد و صنعتی‌سازی است. در این زمینه، نظریه‌های متعددی شکل گرفته‌اند که هر یک بر میزان و شیوه مداخله دولت تأکیدهای متفاوتی دارند. یکی از نظریه‌های مهم و پرنفوذ در این حوزه، «نظریه دولت توسعه‌گرا» است که با بررسی تجربیات موفق شرق آسیا توانسته است جایگاه ویژه‌ای در ادبیات توسعه به خود اختصاص دهد.

نظریه دولت توسعه‌گرا نخستین بار توسط چالمرز جانسون (۱۹۸۲) در پژوهشی پیرامون ژاپن مطرح گردید. وی نشان داد که دولت ژاپن از طریق وزارت صنایع و تجارت بین‌الملل^۱ با اتخاذ سیاست‌های صنعتی فعال و هدایت منابع، توانست مسیر صنعتی‌سازی سریع و پایدار را فراهم کند. بر اساس این رویکرد، دولت تنها نقش تنظیم‌گر یا تسهیل‌گر را ایفا نمی‌کند، بلکه به عنوان بازیگر اصلی در تعیین اولویت‌های صنعتی، تخصیص اعتبارات و حمایت از صنایع منتخب ظاهر می‌شود (جانسون، ۱۹۸۲).

پس از جانسون، امسدن (۱۹۸۹) با بررسی تجربه کره جنوبی نشان داد که سیاست‌های دولت در زمینه هدایت اعتبارات و مشروط کردن حمایت‌ها به تحقق شاخص‌هایی نظیر صادرات و ارتقای فناوری، نقش اساسی در جهش صنعتی این کشور ایفا کرده است. همچنین، ایوانز (۱۹۹۵) با طرح مفهوم «خودمختاری در یافته‌ها»^۲ بر این نکته تأکید کرد که دولت توسعه‌گرا برای موفقیت باید از یک سو دارای استقلال لازم در تصمیم‌گیری باشد و از سوی دیگر به صورت درهم‌تنیده با شبکه‌های اجتماعی و اقتصادی عمل کند تا بتواند اطلاعات کافی برای سیاست‌گذاری به دست آورد.

دولت توسعه‌گرا از طریق مجموعه‌ای از سازوکارها نقش فعال خود در توسعه اقتصادی را ایفا می‌کند. مهم‌ترین این سازوکارها عبارت‌اند از:

1. MITI
2. Embedded Autonomy

تعیین اولویت‌های صنعتی: شناسایی صنایع راهبردی و هدایت سرمایه و منابع به سمت آن‌ها (آمسدن، ۱۹۸۹).
ایجاد ظرفیت بوروکراتیک: تشکیل نهادهای اداری تخصصی با نیروی انسانی کارآمد که توانایی اجرای سیاست‌های پیچیده و بلندمدت را دارند (ایوانتس، ۱۹۹۵).

حمایت‌های مشروط: تخصیص اعتبارات، یارانه‌ها و تسهیلات مالی به بنگاه‌هایی که اهداف مشخصی مانند افزایش صادرات یا ارتقای فناوری را دنبال کنند (رودیک، ۲۰۰۴).
تعامل دولت و بخش خصوصی: ایجاد سازوکارهایی برای تبادل اطلاعات میان دولت و بنگاه‌ها به منظور یادگیری سازمانی و انتقال فناوری (ایوانتس، ۱۹۹۵).

اگرچه نظریه دولت توسعه‌گرا در توضیح توسعه موفق برخی کشورها بسیار کارآمد است، اما دارای محدودیت‌هایی نیز است: رانت‌جویی و ناکارآمدی: حمایت‌های بلندمدت دولت ممکن است به ایجاد رانت و تلاطم صنایع ناکارا منجر شود (رودیک، ۲۰۰۴).

شرایط خاص تاریخی و نهادی: تجربه شرق آسیا ناشی از شرایط خاص تاریخی، فرهنگی و نهادی بوده و به‌سادگی در دیگر کشورها قابل تعمیم نیست (وو کامینگز، ۱۹۹۹).

کمبود پاسخ‌گویی و شفافیت: در غیاب نهادهای دموکراتیک و نظارتی، احتمال سوءاستفاده از قدرت دولت و ضعف در پاسخ‌گویی افزایش می‌یابد (ایوانتس، ۱۹۹۵).

نظریه دولت توسعه‌گرا نشان می‌دهد که توسعه اقتصادی بدون حضور یک دولت توانمند و سیاست‌گذار هدفمند به‌سختی امکان‌پذیر است. این دولت با بهره‌گیری از ظرفیت‌های بوروکراتیک، تعامل با بخش خصوصی و اعمال سیاست‌های صنعتی هوشمند می‌تواند زمینه جهش اقتصادی را فراهم آورد.

نظریه کینزی

همچنین جان مینارد کینز^۱ یکی از تأثیرگذارترین اقتصاددانان قرن بیستم است که با انتشار اثر کلاسیک خود نظریه عمومی اشتغال، بهره و پول (۱۹۳۶) بنیان‌گذار مکتب کینزی شد. نظریه کینزی در واکنش به بحران بزرگ اقتصادی^۲، دهه ۱۹۳۰ شکل گرفت، زمانی که اقتصادهای سرمایه‌داری با رکود عمیق، بیکاری گسترده و سقوط تقاضای کل مواجه بودند و نظریه‌های کلاسیک قادر به توضیح و حل بحران نبودند (کینز، ۱۹۳۶).

کینز فرض اصلی اقتصاددانان کلاسیک را که بازارها در بلندمدت به تعادل می‌رسند، به چالش کشید. به اعتقاد او، اقتصاد می‌تواند در وضعیت تعادل با بیکاری بالا باقی بماند، زیرا نیروهای بازار به‌تنهایی قادر به تضمین اشتغال کامل نیستند (اسکیدلسکی، ۲۰۰۹).

اصول محوری نظریه کینزی عبارت‌اند از:

تقاضای کل محرک اصلی تولید و اشتغال است. در شرایط رکود، کاهش مصرف و سرمایه‌گذاری موجب می‌شود سطح تولید ملی کاهش یابد.

نقش دولت در تثبیت اقتصاد کلان حیاتی است. دولت باید از طریق سیاست‌های مالی و پولی فعال تقاضای کل را مدیریت کند (کینز، ۱۹۳۶).

عدم کارایی سازوکار بازار در کوتاه‌مدت: در کوتاه‌مدت انعطاف‌ناپذیری قیمت‌ها و دستمزدها موجب می‌شود بازار نتواند به‌سرعت به تعادل برسد (بلیندر، ۲۰۰۸).

باوجود موفقیت‌های چشمگیر، نظریه کینزی با انتقادهایی روبه‌رو شد:

تورم مزمن: اجرای سیاست‌های کینزی در دهه ۱۹۷۰ در بسیاری از کشورها به تورم بالا انجامید، زیرا افزایش تقاضا در شرایط رکود تورمی اثر معکوس داشت (فریدمن، ۱۹۶۸).

وابستگی بیش از حد به دولت: مخالفان نئوکلاسیک و نئولیبرال‌ها معتقدند مداخلات دولت منجر به ناکارایی، فساد و کسری بودجه‌های سنگین می‌شود (ویلیامسون، ۱۹۹۰).
 نادیده گرفتن عرضه کل: نظریه کینزی بیشتر بر مدیریت تقاضا تمرکز دارد و عوامل سمت عرضه مانند نوآوری و بهره‌وری را کمتر مورد توجه قرار می‌دهد (اسنودن و واین، ۲۰۰۵).
 در مقاله حاضر به بحث و بررسی پیرامون سیاست‌های دولت‌های سازندگی، اصلاحات و عدالت‌محور در عرصه اقتصاد بر اساس شاخصه‌های سیاست‌های مهم و کلان اقتصادی، سیاست‌های تعدیل، خصوصی‌سازی و آزادسازی اقتصادی، سیاست‌های ارزی و سیاست‌های هدفمندی و توزیع اقتصادی، سیاست‌های ارزی و سیاست‌های پولی و بانکی خواهیم پرداخت.

دولت هاشمی رفسنجانی

سیاست مهم و کلان اقتصادی دولت

با روی کار آمدن اکبر هاشمی رفسنجانی، نوعی از گفتمان تجددخواهانه و مدرن در کشور شکل گرفت که با گفتمان دهه اول انقلاب اسلامی، تفاوت داشت. نقطه تمرکز این نگاه جدید حول مسائل اقتصادی قرار گرفته بود. هاشمی رفسنجانی در این نگاه جدید، «سازندگی» و «تعدیل» را به‌عنوان دو محور اساسی تصمیمات دولت ترسیم کرد. در کنار سیاست‌های تعدیل اقتصادی، سیاست‌های حمایت از اقشار آسیب‌پذیر نیز به‌عنوان مکمل برنامه اقتصادی دوران تثبیت در کابینه رفسنجانی به تصویب رسید. این برنامه‌های حمایتی در تلاش بود تا بار ناشی از تغییر سیاست‌های اقتصادی را از روی دوش اقشار آسیب‌پذیر بردارد؛ سیاستی که بیانگر نگاه کابینه دوران سازندگی بر لزوم آسیب‌زدایی از برنامه‌های توسعه اقتصادی است. «رشد و توسعه پایدار»، «تثبیت و تعدیل اقتصادی»، «سیاست‌های اقتصادی استوار بر برنامه»، «کاهش حجم دولت»، «آزادسازی اقتصادی»، «رقابتی کردن اقتصاد»، «ترویج صادرات»، «تک‌نرخ کردن ارز» و «جذب سرمایه و تکنولوژی» از کشورهای دیگر مهم‌ترین مؤلفه‌های این نگاه جدید بر الزامات اقتصادی کشور بود. پیرو همین نگاه دولت هاشمی در ابتدا سیاست «تعدیل اقتصادی» و پس از آن سیاست «تثبیت اقتصادی» را در دستور کار خود قرار داد. در نخستین دوره ریاست‌جمهوری هاشمی رفسنجانی و با گذشت یک سال پس از پایان جنگ تحمیلی، دولت نخستین برنامه توسعه را با انتخاب استراتژی «آزادسازی اقتصادی» و «بازسازی» آغاز کرد (مرکز اسناد آیت‌الله هاشمی).

پس از هاشمی رفسنجانی دلایل اتخاذ این سیاست را چنین بیان می‌کند که «ما می‌خواهیم سازندگی شود و کشور رونق اقتصادی و پیشرفت مادی پیدا کند و از لحاظ اقتصادی رشد کند تا بتواند به عدالت اجتماعی نزدیک شود و فقیر نداشته باشیم تا دیگر طبقات محروم در جامعه احساس محرومیت نکنند و محروم نباشند تا منطقه محروم در کشور نداشته باشیم و فاصله بین فقیر و غنی روزبه‌روز کمتر شود» (خواجه سروی، ۱۳۹۰: ۴۶۹). به همین دلیل، در برنامه اول توسعه از سال ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۲، رشد اقتصادی به‌عنوان یکی از نیازهای اساسی توسعه ملی مطرح شد و سیاست‌های اقتصادی به‌منظور افزایش تولید در اولویت قرار گرفت. اهداف کلیدی برنامه اول توسعه شامل ایجاد تحرک در سرمایه‌گذاری برای اشتغال مولد، رشد اقتصادی با تمرکز بر کاهش وابستگی، کاهش نرخ رشد جمعیت و مرگ و میر، افزایش نرخ باسوادی و پوشش تحصیلی، بازسازی و نوسازی بنیه دفاعی و همچنین بهبود ظرفیت‌های تولیدی و زیرساخت‌های آسیب‌دیده و سازمان‌دهی فضایی و توزیع جغرافیایی جمعیت بود (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۲). به‌طور مشخص می‌توان به سیاست‌های کاهش نقش دولت، کاهش ارزش پول ملی، آزادسازی تجاری و رفع موانع واردات، خصوصی‌سازی بنگاه‌ها، آزادی ورود و خروج سرمایه و انجام اصلاحات نهادی، مساعدت دولت در زمینه صادرات به‌ویژه مواد خام تولیدات اولیه و صادرات سنتی، پذیرش اصل رقابت در عرصه اقتصاد، به‌عنوان مهم‌ترین سیاست‌های اجرایی برنامه تعدیل ساختار نام برد (احمدی و مهرگان، ۱۳۸۴).

سیاست تعدیل اقتصادی

تعدیل اقتصادی اصطلاحی کلی است که برای توصیف مجموعه اقدامات به کار می‌رود که صندوق بین‌المللی پول بانک

جهانی و کشورهای غربی در طول دهه ۱۹۸۰ درصد برآمدند تا بسیاری از کشورهای در حال توسعه را در عوض اعطای وام بدان ترغیب کنند. الگوی کلی برنامه‌های تعدیل ساختاری مورد حمایت صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی در برگیرنده دو مرحله عمده تثبیت و تعدیل بود؛ تثبیت به معنی قطع شدید هزینه‌ها و مخارج عمومی بود. به دنبال آن تعدیل مطرح می‌شد چه درصد دگرگونی نهادها و ساختارهای اقتصادی از راه مقررات زدایی، خصوصی‌سازی، کاهش حجم بروکراسی دولتی، کاستن از یارانه‌ها و تشویق قیمت‌های واقع‌بینانه بود که به‌مثابه محرکی برای کارایی تولید و بهره‌وری بیشتر به‌ویژه برای صادرات به کار می‌رفت (لفتویچ، ۱۳۸۷: ۱۸-۳۰). در این دوره خصوصی‌سازی به‌عنوان یک سیاست و با هدف ارتقای کارایی‌های دولت در تدوین و تصویب برنامه‌های بازسازی در چهارچوب قانون برنامه اول مورد توجه قرار گرفت؛ در همین زمینه در جلسات هیئت وزیران در سال ۱۳۷۰ به‌منظور ارتقای کارایی فعالیت‌ها و کاهش تصدی دولت در امور اقتصادی و خدمات غیر ضروری، ایجاد تعادل اقتصادی و استفاده بهینه از امکانات کشور، سیاست واگذاری سهام متعلق به سازمان‌های دولتی تصویب شد (پژویان و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۸۵). تعدیل اقتصادی از جنبه‌هایی همچون سیاست پولی، سیاست نرخ ارز، سیاست مالی و سیاست درآمدی می‌تواند بر توزیع درآمد تأثیرگذار باشد (روشن، ۱۳۸۳: ۳-۱). در این راستا، دولت به اقداماتی از قبیل کاهش نقش دولت، کاهش ارزش پول ملی، آزادسازی تجاری و رفع موانع واردات، خصوصی‌سازی بنگاه‌ها، آزادسازی ورود و خروج سرمایه، انجام اصلاحات نهادی، مساعدت دولت در زمینه صادرات به‌ویژه مواد خام، تولیدات اولیه و صادرات سنتی، پذیرش اصل رقابت در اقتصاد، دریافت وام‌های کلان از مؤسسات بین‌المللی و... پرداخت (احمدی و مهرگان، ۱۳۸۴: ۱۲).

هاشمی رفسنجانی در دومین دوره ریاست جمهوری خود در سال ۱۳۷۲ بر ادامه برنامه‌های خود از دوره اول تأکید کرد و بر اهمیت توسعه اقتصادی تمرکز داشت. در سال پایانی دوره اول ریاست جمهوری‌اش، به‌دلیل بروز مشکلات، برنامه تعدیل اقتصادی متوقف شد و به‌جای آن برنامه‌ای با عنوان تثبیت اقتصادی معرفی گردید. این برنامه دوم از نظر ساختاری و ماهیت تفاوت چندانی با برنامه اول نداشت و به‌نوعی ادامه آن به شمار می‌رفت (فوزی، ۱۳۸۴: ۲۴۳).

سیاست خصوصی‌سازی و آزادسازی اقتصادی

هاشمی رفسنجانی با هدف توسعه اقتصادی، اقتصاد آزاد، کاهش مداخلات دولت در عرصه اقتصاد و تعامل بین‌المللی به نفع توسعه اقتصادی را در دستور کار قرار داد. آزادسازی اقتصادی و کاهش نقش دولت در اقتصاد کلید اصلی برنامه احیای اقتصادی محسوب می‌شود (مصلی‌نژاد، ۱۳۹۵: ۴۵۴). این آزادسازی به معنای کاهش دخالت دولت در اقتصاد، جذب سرمایه‌های خصوصی و خارجی، استفاده از نیروهای متخصص و سرمایه‌های ایرانیان مقیم خارج در فرآیند تولید از طریق ارائه تضمین‌های سرمایه‌گذاری توسط دولت و بانک‌ها است. همچنین شامل آزادسازی فعالیت‌های بخش خصوصی در حوزه‌هایی می‌شود که تا آن زمان از ورود به آن‌ها منع شده بودند، مانند معادن بزرگ و صنایع سنگین و لغو برخی انحصارات دولتی که به‌دلیل نبود رقابت، کیفیت تولیداتشان کاهش یافته و قیمت‌ها افزایش یافته بود (شیرعلی، ۱۳۹۹: ۱۷). طی سال‌های ۷۰ تا ۷۵ دولت هاشمی رفسنجانی حدود ۳۳۲ میلیارد تومان از سهام شرکت‌های دولتی را واگذار کرده که نکته قابل تأمل همه این واگذاری‌ها، واگذاری مذاکره‌ای است که عملاً اموال دولتی را به بهای توافق شده بین نماینده دولت و خریدار موردنظر (افراد صاحب نفوذ و سازمان‌ها) واگذار شده است (روزنامه فرهیختگان، ۱۳۹۸). خصوصی‌سازی و برنامه‌های تعدیل اقتصادی تأثیرات قابل توجهی بر فرهنگ و تحولات اجتماعی به‌ویژه در زمینه ارزش‌ها و خانواده داشته‌اند. به‌گونه‌ای که پیش از دوره سازندگی، توده‌گرایی و صرفه‌جویی مورد تشویق قرار می‌گرفت، اما با آغاز برنامه‌های آزاد اقتصادی، فرهنگ مصرف‌گرایی در جامعه گسترش یافت. در این میان، مهم‌ترین تغییر ارزشی، انتقال از ارزش‌های معنوی و فرامادی به سمت ارزش‌های مادی و دنیوی بود (رفعی‌پور، ۱۳۷۷: ۱۵۰).

سیاست ارزی

از سال ۶۸ که دولت سازندگی با ریاست جمهوری اکبر هاشمی رفسنجانی روی کار آمد تا پایان آن در سال ۷۶، قیمت ارز حدود ۴ برابر شد و از ۱۲۰ تومان در سال آغازین این دولت به ۴۷۸ تومان در سال پایانی عمر ۸ ساله آن رسید؛ البته حرکت رشد قیمت ارز در طول ۸ ساله یادشده به‌طور نامنظم و گاه شوک‌آمیز بوده است، به‌عنوان مثال قیمت ارز در سال ۷۳ معادل ۲۶۳

تومان بود، اما در سال ۸۴ با ۱۴۰ تومان افزایش به ۴۰۳ تومان رسید. دولت که به دلیل شرایط جنگی نرخ ارز را به‌طور کنترل شده و پایین نگه داشته بود، از این پس با هدف اصلاح تدریجی و نه ناگهانی سیاست‌های پولی، ارز سه‌نرخ را معرفی کرد. این نرخ‌ها شامل نرخ رقابتی برای معاملات بخش تولید، نرخ رسمی (کنترل شده دولتی) برای محصولات کشاورزی و ضروری و نرخ شناور برای تجارت و خدمات می‌شود. هدف نهایی دولت تثبیت نرخ ریال در پایان برنامه اقتصادی و تبدیل آن به ارز تک‌نرخ بود (شیرعلی، ۱۳۹۹: ۱۶).

سیاست‌های بانکی

دولت سازندگی از نظارت و کنترل شدید دولت بر فعالیت بانک‌ها که پس از ملی شدن آن‌ها اعمال می‌شد، رضایت نداشت. به همین دلیل، دولت تصمیم به کاهش مقررات در این حوزه گرفت و همچنین اجازه داد که بانک‌ها حساب‌های جاری خارجی را در شعب داخلی و خارجی خود افتتاح کنند و به این حساب‌ها بهره تعلق گیرد. علاوه بر این، مشتریان می‌توانستند بدون نیاز به مجوز و اطلاع قبلی، وجوه خود را به ریال یا سایر ارزها به بانک‌های خارجی منتقل کنند (شیرعلی، ۱۳۹۹: ۱۵-۱۴).

دولت هاشمی پس از جنگ ایران و عراق، با اقتصادی مواجه شد که نیازمند بازسازی گسترده بود؛ بنابراین سیاست‌های اقتصادی او را می‌توان در پرتو مدل کینزی چنین تحلیل کرد:

الف: گسترش هزینه‌های دولت و سرمایه‌گذاری عمرانی

دولت هاشمی با اجرای برنامه اول توسعه (۱۳۶۸-۱۳۷۲) و سپس برنامه دوم توسعه (۱۳۷۴-۱۳۷۸)، بر بازسازی زیرساخت‌ها (راه، سد، نیروگاه، صنایع سنگین) تمرکز کرد. این اقدامات مشابه همان سیاست‌های کینزی برای افزایش تقاضای کل و ایجاد اشتغال بود. افزایش هزینه‌های عمرانی دولت باعث افزایش تقاضای کل و رشد اقتصادی شد؛ آمارها نشان می‌دهد که رشد اقتصادی ایران در اوایل دهه ۷۰ به بالای ۷ درصد رسید (نیاکویی، ۱۳۸۴).

ب: تأمین مالی از طریق کسری بودجه و وام‌های خارجی

استقراض از بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول به‌منظور تأمین منابع ارزی برای توسعه صنعتی صورت گرفت (کاتوزیان، ۲۰۰۱). این سیاست با دیدگاه کینزی مبنی بر نقش فعال دولت در دوران بازسازی هماهنگ بود، هرچند منجر به افزایش بدهی خارجی و فشار تورمی شد.

ج: سیاست پولی و کنترل تورم

کینز تأکید داشت که در شرایط رونق بیش از حد، دولت باید با سیاست‌های پولی انقباضی از تورم جلوگیری کند. در ایران، افزایش نقدینگی ناشی از هزینه‌های دولتی، تورم را به حدود ۴۰ درصد در سال‌های ۷۳-۷۴ رساند (عظیمی، ۱۳۷۸). تلاش بانک مرکزی برای کنترل نقدینگی با ابزارهای سنتی (افزایش نرخ بهره، محدودیت اعتبارات چندان موفق نبود.

د: بازار آزاد کنترل شده (تعدیل اقتصادی)

دولت هاشمی با اجرای سیاست‌های تعدیل ساختاری^۱، بر اساس توصیه‌های بانک جهانی، به سمت آزادسازی نرخ ارز، کاهش یارانه‌ها و خصوصی‌سازی حرکت کرد. این اقدامات از منظر کینزی کمتر سازگار بود، زیرا می‌توانست تقاضای کل را در کوتاه‌مدت کاهش دهد (پال، ۲۰۰۰).

سیاست‌های کلان اقتصادی دولت هاشمی را می‌توان به‌طور کلی کینزی در فاز بازسازی پس از جنگ دانست، زیرا بر مخارج دولتی، پروژه‌های عمرانی و تحریک تقاضای کل تکیه داشت. با این حال، تلفیق این سیاست‌ها با تعدیل ساختاری نتولیرالی (خصوصی‌سازی و آزادسازی) موجب شد اقتصاد ایران تجربه‌ای ترکیبی و پرچالش را پشت سر بگذارد. به‌طور کلی می‌توان سیاست‌های دولت سازندگی در حوزه اقتصاد را در جدول زیر مشاهده نمود:

جدول ۲. تحلیل سیاست‌های دولت هاشمی بر اساس نظریه کینزی

منابع	پیامد منفی	پیامد مثبت	اهداف اعلامی	اقدامات اصلی	حوزه سیاستی
مؤمنی، ۱۳۹۲؛ IMF, ۱۹۹۱	تورم شدید (تا ۴۹٪ در ۱۳۷۴)؛ فشار بر اقشار کم‌درآمد	افزایش سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌ها؛ آغاز بازسازی اقتصاد	بازسازی اقتصاد پس از جنگ؛ کارایی و بهره‌وری	اجرای سیاست‌های تعدیل ساختاری با توصیه‌های بانک جهانی و IMF؛ کاهش پارانه‌ها؛ آزادسازی قیمت‌ها	بازسازی اقتصادی و تعدیل ساختاری
هادیان، ۱۳۹۳؛ Harris, ۲۰۱۳	کندی خصوصی‌سازی و واگذاری‌های محدود به بخش شبه‌دولتی	ایجاد فضای اولیه برای فعالیت بخش خصوصی	کاهش تصدی‌گری دولت؛ توسعه بخش خصوصی	آغاز واگذاری بنگاه‌های دولتی در چارچوب اصل ۴۴؛ فروش شرکت‌های کوچک و متوسط	خصوصی‌سازی
صادقی، ۱۳۹۳؛ بانک مرکزی	افزایش بدهی دولت به بانک‌ها؛ محدودیت در ارائه تسهیلات به بخش خصوصی	تجهیز منابع بانکی برای پروژه‌های بزرگ (سدسازی، راه‌سازی)	تأمین مالی بازسازی و طرح‌های عمرانی	کنترل نقدینگی؛ تمرکز بر تأمین مالی پروژه‌های عمرانی؛ بانک‌ها در خدمت سیاست‌های توسعه‌ای	سیاست‌های بانکی
شاکری، ۱۳۹۰؛ بانک مرکزی	فساد و رانت ناشی از ارز چندنرخه؛ شکاف میان نرخ رسمی و بازار آزاد	تأمین نسبی نیازهای ضروری مردم؛ کنترل واردات در کوتاه‌مدت	کنترل واردات؛ حمایت از تولید داخلی	چندنرخ بودن ارز؛ تخصیص ارز ترجیحی برای کالاهای اساسی؛ آزادسازی تدریجی نرخ ارز	سیاست‌های ارزی
نوری، ۱۳۹۳؛ WTO Reports	افزایش وابستگی به واردات؛ ضعف در توسعه صادرات غیرنفتی	تقویت تولید صنعتی و عمرانی	بازسازی زیرساخت‌ها و تأمین مواد اولیه	توسعه واردات کالاهای سرمایه‌ای و واسطه‌ای؛ محدودیت صادرات غیرنفتی؛ گشایش نسبی تجارت خارجی	سیاست‌های تجاری
Farazmand, ۲۰۰۲؛ مؤمنی، ۱۳۹۲	بدهی خارجی سنگین؛ شکنندگی در برابر کاهش درآمد نفت	رشد اقتصادی متوسط حدود ۵٪؛ توسعه زیرساخت‌های کلان	رشد اقتصادی بالا و نوسازی زیرساخت‌ها	تمرکز بر پروژه‌های بزرگ عمرانی (سد، نیروگاه، صنایع سنگین)؛ جذب محدود سرمایه خارجی	سرمایه‌گذاری و توسعه زیرساخت

دولت خاتمی

سیاست کلان اقتصادی دولت

در سال‌های ۱۳۷۶ تا ۱۳۸۴، سید محمد خاتمی با حمایت مردم و با محوریت گفت‌وگوها اصلاحات به مقام ریاست جمهوری دست یافت. او در آستانه انتخابش به‌عنوان رئیس‌جمهور درباره وضعیت اقتصادی ایران اظهار داشت: «اقتصاد ما دچار بیماری است و تا زمانی که این بیماری به‌طور اصولی درمان نشود، مشکلات اقتصادی ما حل نخواهد شد. بسیاری از اقدامات بزرگی که در دوران سازندگی انجام شده، به‌دلیل قرار گرفتن در بستر یک اقتصاد بیمار، مشکلات جدیدی را به وجود آورده و در واقع نتوانسته‌اند اهداف مورد نظر را محقق سازند» (خاتمی، ۱۳۸۰: ۱۴).

با آغاز به کار دولت جدید، به‌منظور رفع مشکلات ساختاری اقتصاد کشور و مقابله با بحران کاهش شدید درآمدهای نفتی، بررسی‌هایی تحت عنوان ساماندهی اقتصادی کشور آغاز شد (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، ۱۳۸۰: ۷۸-۸۸). سیاست‌های اقتصادی دوره اصلاحات به‌طور عمده شامل موارد ذیل است: اصلاح ساختارها، نظام مالیاتی و اصلاح مالیات بر شرکت‌ها، یکسان‌سازی نرخ ارز، تصویب و اجرای قانون سرمایه‌گذاری خارجی که باعث افزایش ۱۰/۴ میلیارد دلار سرمایه‌گذاری خارجی شد، ایجاد بانک‌های خصوصی (مثل اقتصاد نوین سامان کارآفرین پارسین)، ایجاد بیمه‌های خصوصی، قانون تجمیع عوارض، ایجاد حساب ذخیره ارزی حاصل از درآمد نفت خام به‌منظور ایجاد ثبات در درآمدهای ارزی و ریالی همین‌طور حساب ذخیره ریالی به‌منظور سرمایه‌گذاری در امور تولید، تلاش در جهت کنترل صندوق‌های قرض‌الحسنه، به بهره‌برداری پارس جنوبی از جمله مهم‌ترین سیاست‌های اقتصادی در دوره اصلاحات بوده است. اصلاح‌طلبان بیشتر به جنبه‌های صوری و سیاسی دموکراسی و توسعه توجه داشتند آن‌ها قانون، آزادی و مساوات را مورد توجه قرار دادند و به شکل مستقیم به

دنبال تغییر ساختارهای اقتصادی اجتماعی نبودند (موثقی، ۱۳۸۵: ۳۴۶). همچنین، در این دوره سیاست خارجی ایران از جنبه اقتصادمحور خارج شد و توسعه سیاسی مبنای سیاست‌گذاری‌ها قرار گرفت (تاجیک و دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۸۲: ۷۴).

سیاست خصوصی‌سازی و آزادسازی اقتصادی

رویکرد دولت خاتمی در حوزه خصوصی‌سازی و آزادسازی اقتصادی را می‌توان تداوم اصلاحات ساختاری اما با احتیاط و اصلاحات نهادی دانست (عظیمی، ۱۳۸۱).

خصوصی‌سازی در دولت خاتمی عمده‌تاً ذیل قانون برنامه سوم توسعه (۱۳۷۹-۱۳۸۳) و سپس آغاز برنامه چهارم توسعه (۱۳۸۴-۱۳۸۸) پیگیری شد. این برنامه‌ها تأکید داشتند که دولت باید از تصدی‌گری مستقیم کاسته و بنگاه‌ها را به بخش خصوصی واگذار کند (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۳). در این دوره، برخی شرکت‌های دولتی کوچک و متوسط واگذار شدند؛ اما بنگاه‌های بزرگ و استراتژیک (مانند نفت و گاز، بانک‌ها و صنایع مادر) همچنان در اختیار دولت باقی ماندند. روند خصوصی‌سازی نسبت به دولت هاشمی کندتر و محتاط‌تر بود. خاتمی بیشتر به شفافیت و اصلاح ساختار حقوقی و نهادی تأکید داشت تا صرفاً فروش دارایی‌ها (روحانی، ۱۳۸۶). در این دوره دولت سیاست خصوصی‌سازی بانک‌ها و بیمه‌ها را در پیش گرفت و اقدام به تأسیس چند بانک و بیمه خصوصی نمود (مهدی‌پور و همکار، ۱۳۹۸: ۱۳). از جمله چالش‌های این دوره، مقاومت بوروکراسی دولتی و نبود سرمایه‌گذاران توانمند در بخش خصوصی، ضعف بازار سرمایه برای پذیرش شرکت‌های بزرگ، نگرانی از بروز فساد و انتقال ناکارآمد بنگاه‌ها به شبه‌دولتی‌ها بوده است.

سیاست ارزی

در این دوره یکسان‌سازی نرخ ارز در سال ۱۳۸۱ صورت گرفت؛ اقدامی مهم در جهت آزادسازی و شفاف‌سازی بازار ارز (مؤمنی، ۱۳۸۴). کاهش تدریجی تعرفه‌های وارداتی و حرکت به سمت ادغام بیشتر در تجارت جهانی و تسهیل در صدور مجوزهای تجاری و سرمایه‌گذاری خارجی (قانون تشویق و حمایت از سرمایه‌گذاری خارجی در سال ۱۳۸۱).

سیاست‌های بانکی

یکی از مهم‌ترین سیاست‌های مالی و بانکی در دولت اصلاحات ایجاد حساب ذخیره ارزی حاصل از درآمد نفت خام به‌منظور ایجاد ثبات در درآمدهای ارزی و ریالی همین‌طور حساب ذخیره ریالی به‌منظور سرمایه‌گذاری در امور تولید بود. دولت در این دوره اقدام به کنترل و نظارت بیشتر بر مؤسسات قرض‌الحسنه که به‌صورت ناهنجاری رشد کرده‌اند، نمود (مهدی‌پور و همکار، ۱۳۹۸: ۱۳).

به‌طور کلی می‌توان در جدول ذیل سیاست‌های اقتصادی دولت خاتمی را می‌توان برشمرد:

جدول ۳. بررسی سیاست‌های اقتصادی دولت خاتمی بر اساس تحلیل کینزی

حوزه سیاستی	اقدامات اصلی	اهداف اعلامی	پیامد مثبت	پیامد منفی
ثبات اقتصادی و کنترل تورم	ادامه سیاست‌های انضباط مالی و پولی؛ کنترل نقدینگی و کسری بودجه	کاهش تورم و ایجاد ثبات اقتصاد کلان	کاهش تورم از حدود ۴۹٪ (۱۳۷۴) به حدود ۱۵٪ در سال‌های پایانی دولت	رشد اقتصادی کمتر از ظرفیت بالقوه
خصوصی‌سازی	اجرای محدود واگذاری‌ها در چارچوب اصل ۴۴؛ تقویت بخش خصوصی واقعی	کاهش تصدی‌گری دولت و افزایش کارایی	آغاز شکل‌گیری بخش خصوصی مولد	سرعت پایین خصوصی‌سازی، موانع نهادی و مقاومت‌های سیاسی
سیاست‌های بانکی	بهبود نظارت بانک مرکزی؛ تقویت بانک‌های خصوصی (مجوز به چند بانک خصوصی)	افزایش رقابت در نظام مالی و کارایی بانکی	توسعه خدمات بانکی مدرن و تقویت اعتماد عمومی	ظرفیت محدود بانک‌های خصوصی و نفوذ سیاسی در مدیریت
سیاست‌های ارزی	تثبیت و یکسان‌سازی نرخ ارز (۱۳۸۱)	شفافیت ارزی و کاهش رانت	موفقیت در تک‌نرخ کردن ارز؛ افزایش اعتماد در تجارت خارجی	وابستگی به درآمدهای نفتی؛ شکنندگی در برابر شوک‌های خارجی
سیاست‌های تجاری	گسترش صادرات غیرنفتی؛ مذاکرات برای الحاق به WTO؛ کاهش نسبی موانع تجاری	تنوع‌بخشی به اقتصاد و کاهش وابستگی به نفت	افزایش صادرات غیرنفتی (به‌ویژه پتروشیمی و صنعتی)	کندی فرآیند الحاق به WTO؛ باقی ماندن محدودیت‌ها

ادامه جدول ۳. بررسی سیاست‌های اقتصادی دولت خاتمی بر اساس تحلیل کینزی

حوزه سیاستی	اقدامات اصلی	اهداف اعلامی	پیامد مثبت	پیامد منفی
سرمایه‌گذاری و رشد	جذب سرمایه‌گذاری خارجی (قانون جلب و حمایت از سرمایه‌گذاری خارجی (۱۳۸۱)	افزایش رشد اقتصادی و انتقال فناوری	رشد نسبی FDI و ارتقای فضای سرمایه‌گذاری	محدودیت‌های ساختاری و تحریم‌های غیرمستقیم

دولت خاتمی رشد اقتصادی پایدار، کاهش نسبی تورم و کاهش بیکاری را تجربه کرد. این دولت در خصوصی‌سازی، توسعه بخش خصوصی بدون رهاسازی کامل بخش دولتی و حفظ کنترل بر بخش‌های استراتژیک را در پیش گرفت. سیاست‌های بانکی را با افزایش تسهیلات، کنترل نرخ سود و حفظ ثبات بانک‌ها، تحریک سرمایه‌گذاری و اشتغال مدیریت نمود. در این دولت سیاست ارزی نیز با مدیریت نسبی نرخ ارز، تشویق صادرات و حفظ ذخایر ارزی که باعث ثبات اقتصادی شد. به‌طور کلی، سیاست‌های اقتصادی خاتمی ترکیبی از کینزینیسم معتدل (افزایش تقاضا و اشتغال) و اقتصاد بازار کنترل شده بود، به‌طوری که رشد، ثبات و رفاه اجتماعی هم‌زمان مورد توجه قرار گرفت و می‌توان گفت، سیاست‌های دولت نه‌تنها چالشی در عرصه توسعه اقتصادی نداشت، بلکه توانست تأثرات مثبتی در آن ایجاد نماید.

دولت احمدی‌نژاد

سیاست کلان مهم اقتصادی دولت

در سال ۱۳۸۴، احمدی‌نژاد با رویکردی نوین در انتخابات ریاست جمهوری موفق به کسب پیروزی شده بود. او با انتقاد از مبانی نظری دولت‌های قبلی در زمینه توسعه و عملکرد اقتصادی آن‌ها، به نقد پرداخت و آن‌ها را به بی‌توجهی به مناطق مختلف کشور و کم‌توجهی به عدالت اقتصادی متهم کرد. بر این اساس، وی خواستار تغییرات اساسی در برنامه توسعه کشور، به‌ویژه برنامه چهارم توسعه (۱۳۸۴-۱۳۸۸) که مصوبه دولت قبلی بود، شد (کمیسیون برنامه و بودجه مجلس، ۱۳۸۹).

دولت محمود احمدی‌نژاد با شعار عدالت اجتماعی و بازتوزیع مستقیم درآمدهای نفتی سیاست‌های اقتصادی ویژه‌ای را دنبال کرد. این سیاست‌ها عمدتاً بر هزینه‌های انبساطی دولت، یارانه‌های نقدی، کنترل دستوری نرخ بهره و تثبیت نرخ ارز استوار بودند. اگرچه این رویکردها در کوتاه‌مدت باعث رشد اقتصادی و افزایش رفاه ظاهری شدند، اما در میان‌مدت و بلندمدت پیامدهای جدی همچون تورم، بحران ارزی و کاهش سرمایه‌گذاری مولد را به همراه داشتند (صالحی اصفهانی، ۲۰۱۲؛ مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۹۰).

ویژگی‌های اصلی

تکیه شدید بر درآمدهای نفتی برای تأمین هزینه‌های دولت.

افزایش مخارج عمومی به‌ویژه از طریق طرح‌های مسکن مهر و یارانه نقدی.

توزیع مستقیم منابع به خانواده‌ها و کاهش نقش نهادهای واسطه (صالحی اصفهانی، ۲۰۱۲).

دولت اصولگرا که از درون بستری انومیک و با شعار برقراری عدالت و به‌واسطه حمایت اقشار پایین جامعه روی کارآمد اقدام به اتخاذ سیاست‌های در عرصه اقتصاد کرد که معمولاً از آن بیشتر با عنوان است‌های توزیعی نام می‌برند. همچنین می‌توان گفت دولت مذکور به واسطه اقدامات اقتصادی خود به دنبال ایجاد تغییراتی در قراردادهای اجتماعی یا همان کارکرد توزیعی میان خود و طبقات اجتماعی بود (کلاته سیفری، ۱۳۹۱: ۱۲۴). به‌طور کلی، در این دوره با وجود بهبود نسبی ضریب جینی و شاخص‌های توزیع درآمد، رشد اقتصادی در سال‌های ۸۴ تا ۹۱ بسیار متغیر، بی‌ثبات و نزولی بوده است. سایر شاخص‌های اقتصادی مهم مانند تورم، رشد نقدینگی و کاهش ارزش پول ملی نیز وضعیت مطلوبی نداشتند. به‌طور کلی این دولت منطق تجاری و توزیعی را ملاک عمل خودش قرار داد با احیای گفتمان سیاسی سال‌های اول انقلاب و امنیت محوری که ضدیت با غرب را دنبال داشت نتوانست با رویکرد تولیدی و انباشت سرمایه به صنعتی شدن و توسعه بپردازد این جریان به ساختارهای اقتصادی اجتماعی از بعد نابرابری قر و بی‌عدالتی توجه داشت و انگیزه آن‌ها برای تغییر ساختارهای اقتصادی کشور به سمت نیروهای مولد نبود (موتقی، ۱۳۸۵: ۳۵۰-۳۹۴).

سیاست توزیع منابع و هدفمندی یارانه‌ها

یکی از سیاست‌های مهم دولت احمدی‌نژاد در عرصه اقتصاد کشور، توجه به هدفمندی یارانه‌ها بوده است؛ طرح حذف یارانه‌ها، در اسفند ۱۳۸۸ به تصویب مجلس رسید و ابتدای زمستان سال ۱۳۸۹ به مرحله اجرا درآمد. سیاست‌های دولت احمدی‌نژاد سبب شد تا به دلیل رشد نقدینگی در کشور ناشی از اجرای سیاست‌های انبساطی، تورم بالایی در جامعه شکل بگیرد. همچنین این سیاست‌ها سبب شد نرخ تورم به تدریج روند صعودی گرفته تا جایی که در سال ۱۳۹۲ به رقم ۳۴ درصد رسید. نرخ رشد اقتصادی در دوره دوم ریاست جمهوری وضع مناسبی نداشت نرخ رشد اقتصادی در سال ۱۳۸۸ در حد ۱٫۳ درصد شد که نرخ پایینی است؛ از سال ۱۳۹۰ اقتصاد ایران در معرض شوک‌های منفی ناشی از تحریم قرار گرفت و با افت شدید اقتصادی روبرو شد کاهش رشد اقتصادی به اندازه نزدیک به منفی ۷ درصد در سال ۱۳۹۱ افتی بسیار چشمگیر و برجسته بود (سرزعی، ۱۳۹۵: ۲۸۸-۲۸۹).

سیاست خصوصی‌سازی و آزادسازی اقتصادی

یکی از مهم‌ترین تحولات اقتصادی ایران در دهه ۱۳۸۰، اجرای گسترده سیاست‌های خصوصی‌سازی و آزادسازی اقتصادی بود که در چارچوب سیاست‌های کلی اصل ۴۴ قانون اساسی، به‌ویژه پس از ابلاغ رهبری در سال ۱۳۸۴، شتاب بیشتری گرفت (حسینی، ۱۳۹۰).

دولت محمود احمدی‌نژاد در آغاز کار خود، خصوصی‌سازی را با هدف کاهش تصدی‌گری دولت، افزایش کارایی اقتصادی و گسترش بخش خصوصی در دستور کار قرار داد. با این حال، بررسی‌های علمی و تجربی نشان می‌دهد که این سیاست‌ها در عمل بیش از آن که به تقویت بخش خصوصی واقعی منجر شود، به گسترش مالکیت نهادهای شبه‌دولتی و حصولی انجامید (هادیان، ۱۳۹۳).

خصوصی‌سازی در دولت احمدی‌نژاد ویژگی‌های خاصی داشت که آن را از دوره‌های پیشین متمایز می‌کرد.

واگذاری گسترده بنگاه‌های دولتی

در این دوره بیشترین حجم خصوصی‌سازی تاریخ اقتصاد ایران صورت گرفت. طبق آمار سازمان خصوصی‌سازی، حدود ۸۰ درصد کل واگذاری‌ها از سال ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۲ انجام شد (سازمان خصوصی‌سازی، ۱۳۹۲). این امر نشان‌دهنده شتاب بی‌سابقه در انتقال دارایی‌های دولتی به بخش غیردولتی است. با این حال، بخش عمده‌ای از این واگذاری‌ها نه به بخش خصوصی مولد، بلکه به نهادهای عمومی و شبه‌دولتی واگذار شد و به همین دلیل، کارکرد واقعی خصوصی‌سازی یعنی افزایش رقابت و بهره‌وری محقق نشد.

سهام عدالت

یکی از ابتکارات دولت احمدی‌نژاد در حوزه خصوصی‌سازی، طرح سهام عدالت بود که در سال ۱۳۸۵ به اجرا درآمد. در این طرح، سهام شرکت‌های بزرگ دولتی به صورت اقساطی در اختیار حدود ۴۰ میلیون نفر از شهروندان قرار گرفت (فرجی‌راد، ۱۳۹۱). هدف اصلی این سیاست، توزیع عادلانه ثروت و مردمی‌سازی اقتصاد عنوان شد. با این وجود، بسیاری از پژوهشگران بر این باورند که سهام عدالت بیش از آن که ابزاری کارآمد برای خصوصی‌سازی واقعی باشد، جنبه‌ای سیاسی - پوپولیستی داشت؛ زیرا مدیریت شرکت‌ها همچنان در دست دولت باقی ماند و مشارکت واقعی مردم در اداره بنگاه‌ها اتفاق نیفتاد (صادقی، ۱۳۹۳).

تجارت خارجی

در حوزه تجارت خارجی، واردات به طور وسیعی آزاد شد، به‌ویژه واردات کالاهای مصرفی. این در حالی بود که صادرات غیرنفتی حمایت کافی دریافت نکرد. نتیجه آن شد که تراز تجاری غیرنفتی منفی ماند و تولید داخلی تحت فشار واردات آسیب دید (نوری، ۱۳۹۳).

سیاست ارزی

دولت تلاش کرد با تزریق درآمدهای نفتی نرخ ارز را در سطحی ثابت (حدود ۹۰۰ تا ۱۲۰۰ تومان) نگاه دارد. این امر در

کوتاه‌مدت تورم وارداتی را کنترل کرد اما به تدریج باعث تضعیف تولید داخلی و افزایش واردات شد. تثبیت نرخ ارز همراه با یارانه انرژی باعث شد واردات کالاهای مصرفی و واسطه‌ای به‌صرفه‌تر از تولید داخلی باشد (صالحی اصفهانی، ۲۰۱۲). با تشدید تحریم‌ها و کاهش صادرات نفت، دولت دیگر قادر به تأمین ارز با نرخ ثابت نبود. در نتیجه نرخ ارز به شدت جهش کرد و از حدود ۱۰۰۰ تومان در ۱۳۸۹ به بیش از ۳۵۰۰ تومان در ۱۳۹۲ رسید (بانک مرکزی، ۱۳۹۳). دولت برای کنترل وضعیت، نظام چند نرخ (مرجع، مبادله‌ای و آزاد) را اجرا کرد که خود منجر به رانت و فساد گسترده شد (اکبری، ۱۳۹۴).

سیاست‌های بانکی

دولت احمدی‌نژاد برای تحقق شعار «عدالت اجتماعی» و تقویت تقاضای مؤثر، بانک‌ها را موظف به اعطای تسهیلات گسترده به طرح‌های زودبازده، مسکن مهر و واحدهای کوچک و متوسط کرد (صندوق بین‌المللی پول، ۲۰۱۳). این سیاست با منطقی‌سازی (افزایش نقدینگی برای تحریک تقاضا) هم‌خوان بود، اما در ایران به دلیل محدودیت ظرفیت تولید و ساختار ناکارآمد بانکی، موجب افزایش نقدینگی، رشد پایه پولی و در نهایت تورم شدید شد (مؤمنی، ۱۳۹۲). در این دوره، تعداد زیادی از بانک‌های خصوصی و مؤسسات اعتباری جدید تأسیس شدند. با این حال، ضعف نظارت بانک مرکزی و نفوذ نهادهای شبه‌دولتی در مدیریت این بانک‌ها، به شکل‌گیری بحران‌های بانکی، افزایش مطالبات معوق و رشد بازار غیررسمی پول منجر شد (صادقی، ۱۳۹۳ و هریس، ۲۰۱۳). همچنین دولت به‌طور دستوری نرخ سود بانکی را کاهش داد تا دسترسی به منابع مالی ارزان‌تر شود (شاکری، ۱۳۹۰).

اقدامات و سیاست‌های دولت پیامدهای مثبت و منفی در برداشت که از جمله پیامدهای مثبت می‌توان به افزایش تقاضا برای تسهیلات در کوتاه‌مدت و پیامدهای منفی، کاهش جذابیت سپرده‌گذاری در بانک‌ها، افزایش سفته‌بازی در بازارهای موازی (مسکن، ارز و طلا) و تعمیق بحران نقدینگی در بانک‌ها بود (نوری، ۱۳۹۳). یکی دیگر از سیاست‌های دولت، تأمین مالی طرح‌های دولتی از منابع بانکی بود که بسیاری از پروژه‌های دولت (به‌ویژه مسکن مهر) به‌جای منابع بودجه‌ای، از طریق استقراض مستقیم یا غیرمستقیم از بانک مرکزی و شبکه بانکی تأمین مالی شدند. این اقدام باعث رشد شدید نقدینگی و بدهی بانک‌ها به بانک مرکزی گردید (صندوق بین‌المللی پول، ۲۰۱۳). سیاست‌های بانکی دولت احمدی‌نژاد بر اساس منطقی‌سازی در جهت انبساط پولی و افزایش نقدینگی برای تحریک تقاضای کل طراحی شد؛ اما به دلیل ضعف نهادهای نظارتی، عدم تعادل میان بخش واقعی اقتصاد و بخش پولی و مداخلات سیاسی، این سیاست‌ها نه تنها به رشد پایدار منجر نشد، بلکه تورم دورقمی، بحران بانکی، مطالبات معوق و رشد مؤسسات غیرمجاز را به‌عنوان پیامدهای ساختاری به همراه داشتند (صادقی، ۱۳۹۳؛ صندوق بین‌المللی پول، ۲۰۱۳). به‌طور کلی می‌توان سیاست‌های دولت احمدی‌نژاد را این چنین دسته‌بندی نمود:

جدول ۴. تحلیل اقتصادی دولت احمدی‌نژاد بر اساس نظریه کینزی

حوزه سیاستی	سیاست‌های اجراشده	ارتباط با مدل کینزی	پیامدها
مالی	افزایش بودجه عمرانی و طرح‌های استانی؛ مسکن مهر	سیاست مالی انبساطی برای تحریک تقاضای کل	افزایش مصرف و اشتغال موقت؛ رشد شدید تورم
یارانه‌ای	هدفمندی یارانه‌ها و پرداخت نقدی مستقیم	بازتوزیع درآمد و افزایش مصرف خانوارها (افزایش تقاضای مؤثر)	بهبود قدرت خرید کوتاه‌مدت؛ رشد نقدینگی و تورم بالا
پولی	تسهیلات بانکی گسترده به طرح‌های زودبازده	سیاست پولی انبساطی در جهت تحریک سرمایه‌گذاری	تورم شدید؛ بحران بانکی؛ عدم بازدهی طرح‌ها
ارزی	تثبیت نرخ ارز و سپس چندنرخ شدن	کنترل قیمت‌ها در کوتاه‌مدت؛ همسو با مداخله دولتی	رانت ارزی؛ بحران و بی‌ثباتی بازار ارز
توزیع منابع	سهام عدالت، توزیع منابع نفتی	افزایش تقاضای کل از طریق توزیع درآمد	مالکیت اسمی؛ تداوم مدیریت دولتی؛ ناکامی در کارایی

سیاست‌های اقتصادی احمدی‌نژاد در کوتاه‌مدت با اصول انبساطی کینزی سازگار بودند؛ افزایش هزینه‌های دولت، تزریق

نقدینگی و حمایت مستقیم از مصرف‌کنندگان. این سیاست‌ها توانستند در سال‌های ابتدایی رشد اقتصادی و اشتغال نسبی ایجاد کنند، اما در بلندمدت به دلیل: انکای بیش از حد به درآمد نفتی، فقدان تقویت بخش تولید داخلی، تحریم‌های بین‌المللی و ضعف مدیریت ارزی، این سیاست‌ها به تورم بالا، رکود تورمی و بی‌ثباتی اقتصادی انجامیدند (صندوق بین‌المللی پول، ۲۰۱۳ و صالحی اصفهانی، ۲۰۱۲).

نتیجه‌گیری

نظام اقتصادی ایران، همانند بسیاری از کشورها، به‌طور مستقیم متأثر از تصمیم‌ها و جهت‌گیری‌های سیاسی است. حجم نقدینگی و سطح سرمایه‌گذاری نیز در چارچوب سیاست‌های اتخاذ شده توسط نهادهای سیاسی تعیین می‌شود. در مقابل، اقتصاد با ایجاد منابع مالی و ظرفیت‌های تولیدی، نقش مهمی در پشتیبانی و استمرار فعالیت‌های سیاسی ایفا می‌کند. در اقتصاد ایران پس از انقلاب اسلامی و تغییر نظام سیاسی حاکم و تشکل جمهوری اسلامی رویکرد متقابل سیاست و اقتصاد همواره در تعامل و تداخل بوده است. دولت‌های سازندگی، اصلاحات و عدالت‌محور با رویکردها و دیدگاه‌های سیاسی خویش درصدد تغییر رویکردهای اقتصادی دولت بوده‌اند. دولت سازندگی با شعارهای اسلامی و عملکرد اقتصاد سرمایه‌داری و آزادسازی اقتصادی مسیر اصلاح و تحول را در پیش گرفت؛ دولت اصلاحات، با شعار تنش‌زدایی و توسعه سیاسی به دنبال تعامل با بیشتر با جهان بود و دولت عدالت‌محور که سیاست خود را در نقد سیاست‌های اقتصادی دو دولت قبل قرار داده بود، کوشید در مسیر عدالت و توسعه اقتصادی به پیش رود.

سیاست آزادسازی و تعدیل اقتصادی در دوران دولت هاشمی رفسنجانی منجر به تغییرات اساسی و ریشه‌ای در نظام اقتصادی و اجتماعی ایران شد؛ در این دوران تغییرات در بازار ارز و افزایش قیمت آن، موجب گرانی و تورم شدیدی شده که شکاف طبقاتی را به ارمغان آورد. سرمایه‌گذاری‌های دولت در عرصه‌های مختلف صنعتی، اقتصادی موجبات ایجاد طبقه سرمایه‌دار رانتی در جامعه ایران گردید.

در دوره ریاست‌جمهوری سید محمد خاتمی، اولویت اصلی دولت بر گسترش توسعه سیاسی متمرکز بود که این امر پیامدهای چشمگیری بر حوزه اقتصاد نیز بر جای گذاشت. تلاش دولت اصلاحات بر آن بود که از رهگذر گسترش فضای سیاسی، مسیر توسعه اقتصادی نیز هموار گردد. در همین راستا، آزادسازی نرخ ارز با هدف حذف رانت‌های ناشی از چندنرخ بودن ارز در دولت پیشین دنبال شد، اما این اقدام پیامدهایی همچون افزایش تورم و گرانی گسترده در جامعه را به همراه داشت. از سوی دیگر، فقدان بسترهای مناسب داخلی و خارجی و نبود یک برنامه‌ریزی منسجم اقتصادی سبب شد سیاست‌های این دوره نتواند زمینه‌ساز تحقق اهداف توسعه‌ای شود دولت عدالت‌محور، در نقد سیاست‌های دولت‌های گذشته پا به میدان قدرت گذاشت و به دنبال سیاست عدالت توزیعی و اجتماعی در عرصه اقتصاد بود. این دولت با کاهش یارانه کالاها و دادن آن به قشر فقیر و مستضعف جامعه و کاهش شکاف طبقاتی به وجود آمد در دو دولت گذشته بود. این دولت با خرج کردن دلارهای نفتی و فعالیت عمران بسیار زیاد در کشور و همچنین برخی از سیاست‌های ارزی در ابتدا موجبات کاهش تورم را به وجود آورد ولی در ادامه و اواخر کار دولت نتوانست تورم سرسام‌آور به وجود آمده ناشی از بالا رفتن قیمت ارز و نقدینگی موجود در جامعه را کنترل نماید در نتیجه فاصله و شکاف طبقاتی بین ثروتمندان و فقیران جامعه افزایش پیدا کرد.

به‌صورت کلی با وجود رویکرد و سیاست‌های مختلف دولت‌ها از ابتدای انقلاب اسلامی تاکنون، سیاست‌های دولت‌ها در عرصه اقتصاد به دلایل بسیار زیادی که برخی از آن در مقاله حاضر نقد و بررسی گردید لکن این سیاست‌ها موجبات تغییرات سیاسی و اجتماعی در ایران و ایجاد طبقه سرمایه‌دار مرفه، طبقه متوسط جدید شهری و طبقه فقیر را فراهم نماید. دولت‌های سازندگی، اصلاحات و عدالت‌محور هر یک با رویکرد خاص خود نتوانستند معیشت و وضعیت اقتصادی مردم ایران را اصلاح نمایند و سیاست‌های تعدیل اقتصادی، یکسان‌سازی قیمت ارز، ایجاد نظام یارانه‌ها و... موجبات افزایش شکاف‌های طبقاتی و کم شدن قدرت اقتصادی عامه مردم و کاهش قدرت خرید گردید. سیاست دولت‌ها، در نهایت زمینه تغییر در ساختار اجتماعی ایران (رشد طبقه فقیر شهری) را فراهم نموده است.

منابع

- احمدی، علی محمد؛ مهرگان، نادر (۱۳۸۴). تأثیر سیاست‌های تعدیل اقتصادی بر توزیع درآمد در ایران، مجله تحقیقات اقتصادی، شماره ۷۰. احمدی، مهدی؛ نادری، سعید؛ فلاحی، رضا (۱۳۹۵). اثر سیاست‌های مالی دولت بر رشد اقتصادی ایران. فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی، ۱۶ (۲)، ۶۸-۴۵.
- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۳). گزارش سالانه اقتصادی.
- پژویان، جمشید؛ طالب‌لو، رضا؛ قریشی، نیره‌سادات؛ جلالیان، کتابون (۱۳۸۷). مقایسه و تحلیل عملکرد اقتصادی دولت‌های پس از انقلاب اسلامی. فصلنامه راهبرد یاس، (۱۵).
- تقوی، اتوسا (۱۴۰۲). شاخص‌های توسعه اقتصادی و ابعاد آن. تهران: پژوهشکده مطالعات توسعه.
- جعفری، لیلا (۱۳۹۵). سیاست‌های توسعه و آمایش سرزمین در ایران (بررسی برنامه چهارم و پنجم توسعه). فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۱۰ (۲)، ۱۱۱-۱۳۴.
- حسینی، علی (۱۳۹۰). خصوصی‌سازی در ایران و چالش‌های آن. فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی.
- حسینی، علی (۱۳۹۲). سیاست‌های مالی تعدیلی و توزیع درآمد در ایران. فصلنامه تحقیقات اقتصادی، ۱۵ (۱)، ۷۱-۹۴.
- حقیقت، سید صادق (۱۳۹۴). روش‌شناسی علوم سیاسی. قم: انتشارات دانشگاه مفید.
- خسروی، رضا (۱۳۹۴). پیامدهای توزیعی سیاست تعدیل بر فقر و نابرابری در ایران (مطالعه موردی برنامه اول توسعه). فصلنامه رفاه اجتماعی، ۱۳ (۴)، ۶۹-۴۳.
- خضری، محمد (۱۳۸۰). تأثیر سیاست‌های اقتصادی دولت پس از انقلاب بر خانواده. مطالعات راهبردی زنان، شماره ۱۳.
- دهقانی فیروزآبادی، سید جلال؛ رادفر، فیروزه (۱۳۸۸). الگوی صدور انقلاب در سیاست خارجی دولت نهم. فصلنامه دانش سیاسی، (۱۰).
- رحمانی، حسین (۱۳۹۷). تحلیل سیاست‌های فقرزدایی و کاهش نابرابری درآمد در ایران. فصلنامه برنامه‌ریزی و توسعه، ۲۴ (۱)، ۵۵-۸۲.
- روحانی، حسن (۱۳۸۶). اقتصاد ایران: نفت و سیاست. تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک.
- روشن، احمدرضا (۱۳۸۳). دیدگاه: تعدیل اقتصادی و طبقه متوسط جدید. نشریه بورس، (۴۲).
- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی (۱۳۸۳). گزارش عملکرد برنامه سوم توسعه. تهران.
- سرزعی، علی (۱۳۹۵). پوپولیسم ایرانی: تحلیل کیفیت حکمرانی محمود احمدی‌نژاد از منظر اقتصاد و ارتباطات سیاسی. تهران: انتشارات کرگدن.
- شاکری، عباس (۱۳۹۰). اقتصاد ایران: تحلیل سیاست‌های کلان. تهران: نشر نی.
- صادقی، مهدی (۱۳۹۳). ارزیابی سهام عدالت و اثرات آن بر توزیع درآمد. مجله اقتصاد ایران.
- عباسی، حسن (۱۳۹۳). شاخص فلاکت و سیاست پولی بانک مرکزی در برنامه‌های توسعه ایران. فصلنامه سیاست‌های اقتصادی، ۱۸ (۲)، ۴۴-۲۱.
- عظیمی، حسین (۱۳۷۸). دولت و توسعه اقتصادی در ایران. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- عظیمی، حسین (۱۳۸۱). اقتصاد سیاسی ایران در قرن بیستم. تهران: نشر نی.
- فوزی، یحیی (۱۳۹۵). تحول دولت‌ها و عملکرد اقتصادی در جمهوری اسلامی. فصلنامه جستارهای سیاسی معاصر، ۷ (۳).
- کاتوزیان، محمدعلی (۲۰۰۱). اقتصاد سیاسی ایران. تهران: نشر مرکز.
- کلاته سیفری، فرزاد (۱۳۹۱). مطالعه تطبیقی اقتصاد سیاسی دولت هاشمی و دولت احمدی‌نژاد. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه اصفهان.
- مرکز اسناد آیت‌الله هاشمی رفسنجانی، دفتر نشر معارف انقلاب.
- موتقی، احمد (۱۳۸۵). اقتصاد سیاسی ایران در دوره جمهوری اسلامی. فصلنامه دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، (۷۱).
- مؤمنی، فرشاد (۱۳۸۴). اقتصاد سیاسی تعدیل ساختاری در ایران. تهران: نشر نی.
- مؤمنی، فرشاد (۱۳۹۲). اقتصاد سیاسی تورم در ایران. تهران: نشر نی.
- مهدوی، احمد (۱۳۹۱). نقش دولت و مجلس در تغییر سیاست‌های اقتصادی ایران (مطالعه موردی برنامه اول توسعه). فصلنامه علوم سیاسی، ۹ (۳)، ۶۵-۹۰.

- میرزایی، فاطمه (۱۳۹۰). سیاست‌های تعدیل ساختاری در دولت سازندگی، فصلنامه اقتصاد ایران، ۱۷ (۱)، ۸۹-۱۱۲.
- نبوی، حمید؛ امینی رارانی، مصطفی (۱۳۸۹). سیاست‌های اقتصادی و مشکلات اجتماعی در ایران. فصلنامه رفاه اجتماعی، ۱۰ (۳۸).
- نراقی، یوسف (۱۳۹۴). جامعه‌شناسی و توسعه. تهران: نشر فرزانه.
- نوری، مهدی (۱۳۹۳). سیاست‌های تجاری ایران و تأثیر آن بر تولید داخلی. مجله اقتصاد توسعه.
- نیاکویی، سید امیر (۱۳۸۴). توسعه و چالش‌های اقتصادی ایران، تهران: نشر نی.

References

- Amsden, A. H. (1989). *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*. Oxford University Press. doi: 10.1093/0195076036.003.0010.
- Blinder, A. S. (1988). *The Fall and Rise of Keynesian Economics*. *Economic Record*, 64, 278-294. doi: 10.1111/j.1475-4932.1988.tb02067.x.
- Esfahani, H. S. (2012). *Iran's Economy in the Post-Revolutionary Era*. *Middle East Development Journal*.
- Evans, P. (1995). *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation*. Princeton University Press. doi: 10.1086/230795.
- Friedman, M. (1968). *The Role of Monetary Policy*. *American Economic Review*, 58(1), 1-17. doi: 10.1007/978-1-349-24002-9_11.
- Harris, K. (2013). *The Rise of the Subcontractor State: Politics of Pseudo-Privatization in the Islamic Republic of Iran*. *International Journal of Middle East Studies*, 45(1), 45-70. doi: 10.1017/S0020743812001250.
- International Monetary Fund (2013). *Islamic Republic of Iran: 2013 Article IV Consultation—Staff Report*. IMF Staff Country Reports, 2013(211). doi: 10.5089/9781475566925.002.
- Johnson, C. (1982). *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925-1975*. Stanford University Press. doi: 10.2307/1956072.
- Keynes, J. M. (1936). *The General Theory of Employment, Interest, and Money*. Macmillan.
- Rodrik, D. (2004). *Industrial Policy for the Twenty-First Century*. Harvard University, John F. Kennedy School of Government.
- Skidelsky, R. (2009). *Keynes: The Return of the Master*. Penguin.
- Snowdon, B., & Vane, H. R. (2005). *Modern Macroeconomics: Its Origins, Development, and Current State*. Edward Elgar.
- Williamson, J. (1990). *What Washington Means by Policy Reform*. Institute for International Economics.
- Woo-Cumings, M. (1999). *The Developmental State*. Cornell University Press.